

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय कालीय

सं. नं. ११७

१८७२

४८

कालीय

बालसभा
अजविलाप.
नंबर १६.

म. ४८

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

कालीय

लेखक

प्र. न. तानाजी दा.

मुंबई

सन

१८७२

संग्रहालय क्रमांक

११७

११५

पुस्तकाचे नांव

बालसभा अजविलाप

कालीय दोसऱ्यात.

Thana

श्री
नवीन न

अजविलाप

नामक

महाकवी श्री कालिदास कृत

रघुवंश काव्यांतील

सर्ग आठवा

याचे

मराठी भाषेत पद्यात्मक

भाषान्तर.

मुंबई येथे

“न्याशनल” छापखान्यांत छापिले.

ग्रंथ कर्त्यानें मालकीचा हक्क राखिला आहे.

सन १८७२ इ०

र.नं
२०५

सं.काव्य
५३६

श्री

अजविलाप

नामक

महाकवी श्री कालिदास कृत

रघुवंश काव्यांतील

सर्ग आठवा

याचें

मराठी भाषेंत पद्यात्मक

भाषान्तर.

नारायण घापूजी कानीटकर. एल. कॉ. विद्यार्थी

व

गोविन्द वासुदेव कानीटकर, सें. ग्रे. का. विद्यार्थी

यांणीं केलें

तें

मुंबई येथें "न्याशनल" छापखान्यांत छापिलें.

ग्रंथ कर्त्यांनीं मालकीचा हक्क राखिलाभाहे.

सन १८७२ इ०

विद्वज्जनमान्य व्याकर्णतर्काद्यमेकशास्त्रप्रवी-

ण अनेक भाषा कोविद राजकीय

विद्यालयच्छात्रशिरोमणीरा. रा.

रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर.

एम.ए. फेलो आफ दि

बांबे युनिव्हरसिटी

आर्किटेग प्रोफे-

सर ऑफ

संस्कृत एलफिन्स्टन कालेज, फेलो ऑफ

दि बांबे ब्रांच आफ दि रायल एशिया-

टिक सोसायटि, इत्यादि, इत्यादि

यांस

त्यांच्या आज्ञेवरून

हा आपला प्रथम अल्प प्रयत्न परम

आदराने त्यांचे अतिनम्र व आज्ञा-

धारक विद्यार्थी

ग्रंथकर्ते

यांणीं

नजर केला असे.

प्रस्तावना.

जगद्विख्यात व सकल विद्वज्जन मान्य, अशी संस्कृत भाषा ह्या आपल्या भरतखंडवासी सर्व जनांच्या मुखी एकदां वास करित असे, हें तर सर्वास अवगत आहेच. परंतु कालचक्राच्या झपाट्याने, राज्यक्रांतीच्या योगानें व आणखीही अनेक कारणांनीं त्या भाषेचा दिवसांनुदिवस लय होत चालला; आणि तिची जागा बहूतकरून मराठी, गुजराथी, हिंदुस्थानी, मुसलमानी, इंग्रजी वगैरे अनेक भाषांनीं पत्करिली. सकल भाषांमध्ये अग्रगण्य अशा संस्कृत भाषेस भरतखंडस्थ जनांचा समागम सोडून बहूतकरून केवळ नाशवंत पोथ्यांशी मात्र समागम करणें भाग पडावें, हें तिचें मोठें दुर्दैवच समजलें पाहिजे. जी भाषा सकल भाषारूप रत्नमालिकेंतील मेरूमणी, त्या मेरूमण्यास उकिरड्यांत लोळण्याचें भाग पडावें ही मोठी दुःखाची गोष्ट आहे. परंतु जी वस्तू चांगली ती चांगलीच, कोठें जरी पडली तरी आपला प्रभाव झांकून गुणी जनांच्या नजरेआड राहूं शकेल कीं काय? विद्वज्जन रत्नपारख्यांनीं संस्कृतभाषारूप मेरूमण्यास उकिरड्यांतून काढून पूर्वीच्या जागेवर विराजमान करण्यास अलीकडे बरेच प्रयत्न चालविले आहेत, आणि ते अजून जरी पूर्णपणें फलदायक जहाले नाहींत तरी

कालेंकरून खचीत सफळ होणार आहेत.

संस्कृत भाषेत जगद्विख्यात अशा महा कवी श्री कालीदासानें रघुवंश झणून एक अतिसुरस व लोक-प्रिय काव्य लिहून ठेविलें आहे. ह्याची गणना पंच महाकाव्यांत आहे. संस्कृत भाषा जाणणारामध्ये हें काव्य ठाऊक नाहीं असा आढळणें फारच विरळा. ह्या काव्यामध्ये रामचंद्राचें व त्याच्या वंशजांचें बरेंच विस्तारें वर्णन आहे. ह्या काव्याची सरणी व भाषा सोपी असून फारच चांगली आहे. उपमा, उत्प्रेक्षा तर अतिउत्तमच साधल्या आहेत. ह्या काव्याचे सर्ग एकंदर एकोणिस आहेत. ह्यापैकी आठवा सर्ग फार चांगला उतरला आहे. ह्यांत करुणारस प्रधान आहे व शृंगाररस अंतर्भूत आहे. तेव्हां अशा या सर्गाचें अव-लोकन व गुणग्रहण, संस्कृत भाषा जाणणारांस मात्र करितां येणार आहे. तरी साधारण मराठी वाचकांस ह्यातील सार अंशतः कळावें, व गुणग्रहण करितां यावें, झणून आर्ली ह्या आठव्या सर्गाचें पद्यरूप मराठींत भाषांतर करून पुस्तकद्वारे विद्वज्जनापुढें हें सादर केलें आहे.

आतां संस्कृत भाषा झणजे परम गहन, त्यामध्ये-ही कालीदासा सारख्याच्या ग्रंथांतील मतलब मराठींत आणावयाचा, तोही पद्यरूपानें, आणि तशांत त्यानें योजिलेल्या वृत्ताच्या जवळ जवळ असणाऱ्या अशा एक वृत्ताचा उपयोग करणें, हें बरेंच अवघड आहे. कालिदासाच्या कवितेंतील अर्थगांभीर्य रसमाधुर्य,

शब्दलालित्य, उपमा, उत्प्रेक्षा हे सर्व गुण ह्या लहानशा पुस्तकांत साधले नसतीलच, परंतु जितके लक्षण साधवतील, तितके साधण्याचा यथामति प्रयत्न केला आहे. परंतु हा प्रयत्न कितपत सफल जहाला हे ताडणे विद्वजनांकडे आहे.

आतां ह्या पुस्तकांतील कथा अशी आहे. ककुस्थ-कुलोत्पन्नरघुराजाचा अज हा मुलगा, व अयोध्याधीश रामचंद्राचा आज्ञा; रघुने पुष्कळ दिवस राज्य करून शेवटीं वानप्रस्थाचा आश्रम स्वीकारला, व अज राज्य चालवावयास योग्य पाहून त्यावर राज्यकारभार संपविला. अजाचे लग्न विदर्भदेशच्या भोजराजाच्या बहिणीशी जहाले (सर्ग ६) तिचे नाव इंदुमती. पुढे कांहीं दिवसांनीं तिला दशरथ लक्षण एक मुलगा जहाला. अज आणि इंदुमती हे एक दिवस नगरा बाहेरील बागेत ऋडा करित असतां त्या बागेवरून आकाश मार्गे नारदमुनी गोकर्णमहाबलेश्वरी शिवपूजन करावयास जात होते. इतक्यांत त्यांच्या वीण्यावरील स्वर्गाय फुलांची माळ इंदुमतीच्या स्तनांवर पडली. इंदुमती लागलीच मूर्च्छित होऊन प्राण सोडती झाली. अजाने तीस मांडीवर घेऊन बहुत प्रकारे शोक केला पण सर्व व्यर्थ जहाले. सेवकजनांनीं तिला अग्नीस अर्पिली. पुढे अजाने तिची सर्व क्रिया केली. कुलगुरू वसिष्ठऋषीस हे वर्तमान समजले, त्याने आपला शिष्य अजाचे शांतवन करण्यास पाठविला. शिष्य अजाकडे येऊन इंदुमती संबंधी पूर्वीची अशी हकीगत

सांगता झाला. “तृणत्रिंदु लणून एक मुनी होता त्यानें इंद्रपद मिळवें लणून एकदां घोरतपश्चर्या आरंभिली. इद्राला हे पाहून मोठें भय पडलें. व त्यानें त्याच्या तपाचा विध्वंस करण्यास एक अप्सरा पाठविली, ती मुनीपुढें येऊन नानाप्रचारचे हावभाव करूं लागली, मुनीनें तिला तूं मनुष्य होशील लणून शाप दिला. तिणें विनवणी करून उःशाप मागितला तेव्हां त्यानें सांगितलें कीं, तुझ्या अंगावर स्वर्गीय फुलें पडलीं लणजे तूं वर जाशील. ती ही तुझी इंदुमती.” पुढें शिष्यानें अजास नानाप्रकारचे उपदेश केले तो पुन्हां गुरूकडे परत आला. अजानें दशरथावर राज्य कारभार सोंपवून पुढें कांहीं दिवसांनीं देह ठेविला. त्यास स्वर्ग प्राप्तीजहाली, व पुर्वीच्या आपल्या प्रियपत्निशी सतत समा मग जहाला.

बालसभा.

नं० १५

०१०२५ २५
२५ २३६

अजविलाप.

(रघुवंशांतील.)

(द्रुतविलंबित वृत्त)

०१०२५
२५

मग विवाह विधीकरितां करीं,
सुभगकंकण तो अंज जाँ धरी ॥
पृथिविही दिधली रघुनें तया,
जणुं दुर्जाच किं इन्दुमती प्रिया ॥१॥
विविधदुष्टउपाय करोनिही,
नृवर आधिन जी करिती मही ॥
ग्रहण ती करि राघव तत्क्षणीं,
जनकशब्दच केवळ मानुनी ॥ २ ॥
गुरु वशिष्ठ करी अभिषेचना,
जयिं अजा प्रति दे जगशासना ॥
धरणिही कृतकृत्य तयीं दिसे,
विर्मल गंध जगीं पसरितसे ॥ ३ ॥

१ रामचंद्राचा आज्ञा. २ अजाची बायको. ३ ना-
नाप्रकारचे. ४ राजे. ५ राज्याभिषेक. ६ राज्य (सार्व-
भौम.) ७ पृथ्वी. ८ निर्मळ.

अजित तो रिपुला मग होतसे,
 गुरु अथर्व तया शिकवीतसे ॥
 पवन वन्हिसमागम कीं, अहा !
 निपुण अस्त्रकलेमधिं ब्रह्मिं हा ॥ ४ ॥
 “ परतला तरणा रघु होउनी ”
 समजती जन त्या नवशासनीं ॥
 न धन मात्र अजाप्रति लाभलें,
 सकलही रघुचे गुण भासले ॥ ५ ॥
 जइं घडे द्वयसंग तदा खरें !
 अधिक शोभतसे द्वय साजिरें ॥
 जनकराज्यपदा अज शोभवी,
 वय नवें विनया बहु भासवी ॥ ६ ॥
 अतिभयाकुळ ही वसुधा नॅ हो,
 हळु ह्मणोनि महर्भुज भोगि हो ॥
 नविचलब्ध असे नवरी जशी,
 नवविवाह जिचा घडला तशी ॥ ७ ॥

१ अथर्ववेद. ह्या मध्ये शस्त्रास्त्र विद्या सांगितली आहे. २ वारा. ३ विस्तव. ४ ब्रह्मस्वरूप जाणण्या मध्ये. ५ दोन गोष्टीचा समागम. ६ पृथ्वी. ७ होऊं नये ह्मणून. ८ अजानुवाहू.

“ अवडता पृथिवीपतिचा असें^x ”
 सकळ मानिति लोक सदा असें ॥
 उदधिमाजि नदीशत^३ कीं पडे !
 न अपमान कधींच तयां वडे ॥ ८ ॥
 न अतितीव्र, मृदू न अती तसा,
 पवन नम्र करी तरुंला जसा ॥
 धरुनि मध्यपथा नृवरें हि या,
 नमबिले नृप नोद्धरितां तयां ॥ ९ ॥
 सुदृढ इंद्रियसंयमनीं सुतां,
 प्रकृतिरूढ वघोनि तया पिता ॥
 विषय सर्वाहि नष्ट असे गणी,
 त्रिदिविचे^४ रघु तुच्छच मानुनी ॥ १० ॥
 गुणिसुतांप्रति देउनि भूमि ती,
 मरण काळिं ककुत्स्थमहीपती ॥
 ग्रहण ते करुनी तरुवलकलें,
 धरिति आश्रमवास सदा भले ॥ ११ ॥

१ समुद्र. २ शेकडो नद्या x प्रत्येक मनुष्य असें
 ह्यणत असें कीं, मी राजाचा आवडता आहे. ३ राज्य
 श्रष्ट न करितां (तरु पक्षी) उपटून न टाकितां. ४
 मुलास. ५ स्वर्गातील ६ ककुत्स्थ कुलांतील. ७ झाडा
 च्या सालीचीं वस्त्रें.

वनिं करी गमना रघुं जौंवरी,
 सुत तदीय धरी मुकुटा शिरिं ॥
 जनकपायिंपडोनि ह्मणे तथा,
 “स्यजुनका मजला, परतोनि या” ॥ १ २ ॥

अजमुखीं रघु अश्रु पहातसे,
 ह्मणुनि त्या स्यजुनि न च जातसे ॥
 पुनरपी परि इच्छि न तो धना,
 अहि जसा स्यजि कांत ; न घे पुन्हा ॥ १ ३ ॥

नियमनीरघु घोर तपाचरी,
 नगर सोडुनि योगपथा धरी ॥
 श्वशुरिं सून जशी ममता करी,
 अजवसू रघुची करि चाकरी ॥ १ ४ ॥

कुलिं ककुत्स्थि पिता रघू हो मुनी,
 मग तथा बनला अज हा धनी ॥
 जणुं निशापति अस्तपथा धरी,
 उगवतो मग सूर्य जगावरी ॥ १ ५ ॥

१ अजराजाचा बाप. २ सर्प. ३ कामक्रोधादि
 षड्रिपू जिकणारा. ४ सासून्यावर. ५ अजाची लक्ष्मी.
 ६ चंद्र.

जन मुनी रघुला अवलोकिते
 अजवरास नृपापरि लक्षिते ॥
 अणुं तयांस विमुक्त करावया
 उतरले भुवनीं, सुखं द्यावया ॥ १६ ॥
 सचिव सूज्ञसमागम तो करी
 अज रिपुस्थल वांछुनि अंतरी ॥
 रघु समागम सन्मुनिंचा करी
 मिळविण्या सुख मोक्ष पदापरी ॥ १७ ॥
 प्रकृतिपालन योग्य करावया
 नवनृपास नयांसन घे तया ॥
 वसुनिही रघु पूर्त कुशासनीं
 बहूत गाढ समाधि धरी मनीं ॥ १८ ॥
 स्ववश राघव सर्वनृपां करी
 निजपराक्रम दाउनि सत्वरीं ॥
 अनिलंही रघुनें वश आणिले

१ जनांस. २ रघु आणि अज. ३ इहलोकाचें व परलो-
 काचें. ४ शत्रूंचीं राज्ये. ५ प्रजा. ६ योग्य रीतीनें.
 ७ अजास. ८ न्यायपद. ९ पवित्र. १० शरीरांतील
 प्राणापानादिक पांच वायु.

स्वर्तनुगोचर, योगनिधीबळें ॥ १९ ॥

अवनिनाथ युवा अजही करीं

विफलयत्न नवे रिपुंचे करी ॥

रघुही ज्ञानवळें त्यजिसत्वरिं

सकळकर्मगणां मुनिच्यापरी ॥ २० ॥

फळ असे बहु जाणुनि भूपती

गुणं सहा अज योजि रिपुप्रती ॥

रजतमादि रघू गुण जिंकितो

समच कांचन लोष्टं हि मानितो ॥२१॥

न निजयत्न अज त्यजि तों वरी

सफल होइ समस्त हि जोवरीं ॥

स्थिरमती रघु सोडि समाधिला

न च तसां प्रभु जोवरि पाहिला ॥२२॥

१ शरीरांत वास करणारे. २ पृथ्वीपती अज.
३ तरणा. ४ स्वहस्ते. ५ शत्रूंचे ६ सामदामादि सहा
गुण. ७ मातीचे ढेंकूळ ८ साक्षात परमेश्वराचे दर्शन
ज हालें माहीं तोपर्यंत.

अखिलशत्रु तशीं सकलेंद्रियें
 शमविण्या झटती नृपती स्वयें ॥
 उदय मुक्ति सदा मनि वांच्छुनी,
 अज रघू कृतकृत्य तदा जनीं ॥२३॥
 बहुत भक्ति अजावरती असे
 दिवस कंठि ह्मणूनच कांहीसे ॥
 निजसमाधिवळें रघुला मिळे
 पुरुष जो अविनाश, न आकळे ॥२४॥
 जनकमृत्यु रघूसुत ऐकुनी
 बहूत अश्रुजळा मग ढाळुनी ॥
 यतिसबें अनल्लाहिन साजिरीं
 मरणकाळविधी सगळा करी ॥२५॥
 बहुत भक्ति असे जनकावरी
 अज ह्मणोनि समस्त विधी करी ॥
 करुनियां तप जे तनु सोडिती
 तनयदत्तच पिण्ड न इच्छिती ॥२६॥

१ अज आणि रघू. २ परमेश्वर. ३ ज्यास कधीं
 नाश किंवा मरण नाही. ४ अग्नी शिवाय, (समाधी).
 ५ अपिलेले.

“ जनक उत्तमशी गति पावला ”

“ करिं न शोक ” असा उपदेशिला ॥

अज तयीं विसरे पितृशोक तो
धरुनि चाप रिपूस न ठेवितो ॥२७॥

पृथिवि, इन्दुमती हि अजप्रिया,
विदितशौर्य पैती मिळवोनिया ॥

प्रथम रत्नगणा बहु दे जशी

दुसारे वीरसुत प्रसवे तशी ॥ २८ ॥

विमळ कांति रवीकिरणां परी

पसरली बहुकीर्ति दिगंतरिं ॥

दशरथ श्रुतनांव जया जनीं

दशमुखारिपिता ह्मणती मुनी ॥ २९ ॥

श्रुति, सुयज्ञ सुतांदिकिं राय तो

मुनि, सुरां, पितरां प्रति तोषितो ॥

ऋणविमुक्त तदा अज भासला

जणुं दुजा रवि सोडि परीधिला ॥३०॥

१ प्रसिद्ध. २ नवरा. ३ पृथ्वी. ४ रामचंद्राचा
पिता. ५ रावणाचा शत्रू (राम). ६ वेद. ७ देव
८ अजासू पुत्र जहाला लणून तो आपल्या पितरांचे
कर्तातून मुक्त जहाला, कारण त्यांच्या श्राद्धादिक क्रिया
करण्यास वारस जहाला. ९ खळें (सूर्याचे).

स्वबळ योजि भयाभितरक्षिण्या
 श्रुतिपढे सगुणजिन मानण्या ॥
 विपुलावित्त जसें परकारणा
 अज नियोजि, तसें सकळांगुणां ॥ ३१ ॥
 अज सुपुत्र मनीं भयहीन तो
 स्वगृहिणी सह घेउनि चालतो ॥
 उपवनीं, नगरा जवळी वसे
 हैरि जसा वनि नंदनि जातसे ॥ ३२ ॥
 उदधिच्या तटिं ईश्वरकेतनीं
 ह्मणति ज्या गवकर्ण असें जनीं ॥
 सुमुनि नारद सत्वर पातला
 दिनपथें शिवगान करी भला ॥ ३३ ॥
 सुरसुमीं ग्रथिली नवमाळिका
 अरपिली परिवादिनि-मस्तका ॥
 झटकरीं पवनें हरिलें तिला
 जणु सुगंध तिचा बहु वांचिला ॥ ३४ ॥

१ बायको. २ इंद्र. ३ नंदनवन. ४ म्यान. ५
 गौर्कर्ण महात्रलेश्वर. ६ पूर्वदिशेकडून. ७ गाणें.
 ८ स्वर्गातील पुष्पांनीं. ९ गुंफिली. १० वीणा.
 ११ शिखरावर.

भ्रमरसंघ पडे कुसुमांवरी
ग्रसुनिटाकि विपंचि खरोखरी ॥
पवनसाक्तिवळें जणु गाळि ती
कलुष^३अश्रु जशा वधु ढाळिती ॥३५ ॥
अमरमाळ हरी ऋतुकांतिशी
सुमधुगंधि लता सुमनें तशीं ॥
अवडली तिजला अजनंदिनी
ह्मणुनि ती पडली सतिव्यास्तनीं ॥३६ ॥
क्षणभरी मग माळ पडे स्तनीं
गाणि सखीसम ती प्रमदा मनीं ॥
अजसखी मरणोन्मुख दीसते
जणु निशा स्वर्षती-विण भासते ॥३७ ॥
अजसखी त्यजितां निजंद्रियें
लवकरी धरणीवर राय ये ॥
गळत भूमिवरी जणु तैल तें
दिपशिखा हि बरोवर आणितें ॥ ३८ ॥

१ समुदाय. २ वीणा. ३ (काजळानें) काळी
जहालेली टिपें. ४ स्वर्गीय. ५ गोड, सुवासयुक्त. ६ चंद्र
७ दिव्याची जात.

सकळ सेवक हें मग पाहती
 ह्मणुनि ते करुणास्वर काढिती ॥
 विहंग जे कमलीं भयपावती
 रडति दुःखितते जणु भासती ॥ ३९ ॥

पवन घालुनि तोनृप ऊठला
 परि सखीस न जीवच राहिला ॥
 वसतसे जरि जीव नरांमधें
 सफळ होति तरीं सकलौषधें ॥ ४० ॥

विघडतां जणुं वल्लेकि लाविती,
 गतजिंबा तशि इंदुमतीहि ती ॥
 सदय तो अज घे निजसुंदरी
 उचितमांडिवरी तिज सांवरी ॥ ४१ ॥

निजविली निजअंकिं सखी तयें
 दिसति नष्ट जयीं सकळेंद्रियें ॥
 अज तदा दिसला जणु चंद्रमा
 उषसि कांतिस ये बहु काळिमा ॥ ४२ ॥

१ पक्षी. २ वीणा. ३ मेलेली. ४ परिचीत, नेहेमी
 घेण्यास सवय असलेल्या. ५ पहाटे.

खळखळोनि रडे अज-राय तो
सहज धीर तदीय हि सूटतो ॥
अंयहि तप्त जरी मृदु होतसे
नवल काय तरी नर हो तसे ! ॥४३॥

“कुसुमही जरी जीव हरी अहो ॥
तनुवरी पडुनीं मृत हीच हो ! ॥
इतरसाधन काय असे तया
सुलभतें विधिंला? जरी ना दया ॥४४॥

मृदुपदार्थ वधार्थ सदा अहा!
मृदुच साधन योजि यमेंद्र हा ॥
हिमतुषारिं पडे नलिनी जशी
मजासि भासतसे अवला तशी ॥ ४५ ॥

जरी हि माळ हरी मृदुजीवना
पडुनि या हार्दिं कां हरि जीव ना? ॥
अमृत होतअसे विषही तरी
विषसुधासम ईशमनीं जरी ॥ ४६ ॥

१ लोखंड. २ अर्घांत घालून तापवले तर. ३ ब्रह्म
देवाला (दैवाला). ४ धेंव. ५ देवाच्या इच्छेनुरूप.

अशनि हा विधिने जणुं कल्पिला
 अधमदैव विरुद्ध असे मला ॥
 पारि न पाडियला तरु हौं तयें ॥
 चिरडिली सुलैता विटपाश्रयें ॥४७॥
 मजवरी कधिं रुष्ट न झालिशी
 करिं जरी अपराध अहर्निशीं ॥
 अजि न कां सहसा वदसी प्रिये
 नघडतां अपराध दया न ये ॥४८॥
 “ कपटभाव तुझा मज दीसला ”
 वदुनिया त्यजिशी सुभगे मला ॥
 परजगीं न पुन्हा परतावया
 न पुसतां मज सिद्धच जावया ॥४९॥
 अनुसरे जरि जीव सखीस हा
 परतला तिज टाकुनि कां अहा!!
 सहन रे निजकर्म अतां करी
 बहुत दुष्ट जिवा भय ना धरीं ॥५०॥
 सुरतिं जो श्रम होइ तुला मुखीं
 बहुतघर्म तयें दिसतो सखी!!

परि तुङ्ग्यामार्धिं जीव खरा नसे
 धिग जिणें क्षणभंगुर हैं' असे ॥५१॥
 कधिंच विप्रिय मन्मनिही न ये
 तारि मला अजि कां त्यजिसी प्रिये ॥
 पृथिविचा जरि शब्दपती असे
 परितुङ्ग्यावर जीव खरा वसे ॥ ५२ ॥
 कुसुमगुच्छे जयांत सखे असे
 भ्रमरवर्ण सुकेश तुझे कसे ॥
 पवन हा उडवी ? करिमन्मना
 परतयेशिलशी जणुं कामना ॥५३॥
 तर गडे पळवी मम खेद हा
 लवकरी आजिं सावध हो पहा ! ॥
 हिमगिरीतिल औषधि ती जशी
 पळवि दूर तर्मा निशिच्या, तशी ॥५४॥
 न वदतें मुख हैं तव सुंदरी
 विगल केश तुझे उडती वरी ॥
 कमल भासतसे ह्यणुनी मला
 मिटुनि भृंग न शब्द करी भला ॥५५॥

१ जिणें २ गजरा ३ भ्रमराच्या सारखे काळे ४ माइया
 मनास ५ इच्छा ६ हिमालयपर्वत ७ एकाप्रकारचीवेल
 ८ अंधःकार ९ रात्रीच्या. १० विस्कलीत जहालले.

शाशिस भेटति रात्र पुन्हा प्रिये
 सहचरी विहंगाप्रति तैशि ये ॥
 सहन ते करिती विरहा असे
 मुळिच गेलिस; दुःख न हो कसें ॥५६॥

बहुत कोमळ पळवि जी दुखे
 तनु तुझी मउ फार अशी, सखे ! ॥

तिज चितेवरि ठेवियली जरी
 सहन होइल कैशि तिला तरी ॥५७॥

निजलिशी न पुन्हा उठण्या सखी !

प्रथमजी अतिगुप्त तुझी सखी ॥

न हलशी ह्मणुनी करिना रवा

अशि तुझी रशनां हि नसे जिवां ॥५८॥

बहुत मंजुळ भाषण कोकिलां

१ चंद्रांस. २ चक्रवाकी. ३ चक्रवाक पक्षी. हे दोन पक्षी दिवसभर सरोवरामध्ये क्रीडा करितात, व रात्र जहाली ह्मणजे दोघेही सरोवराच्या दोहों काठांवर बसून एकमेकांकरितां रात्रभर विलाप करितात, परंतु पुन्हा सकाळ झाली कीं एकाठिकाणीं मिळतात. ४ फुला-पत्रांची झय्या ५ शरीर इसरण ७ ह्मणजे सुरत समयी तचिमात्र तुझ्या बरोबर येते ८ गडीण ९ शब्द १० कंवरपटा ११ मृतप्राय होते. जेव्हांतू हलत चालत नाहीस तेव्हां तीरशना नाही आपल्या धुंगरांचा शब्द करित नाही.

गमन मंद दिलें कलहंसिला ॥
 हरिणिला अति चंचळ पाहणें
 पवन कंपित वल्लिस हालणें ॥ ५९ ॥
 परजगीं जरि उत्सुक जावया
 मजशि ठेविशि सत्य गुणांस या
 न हृदया विरहीं अवलंबिती
 पारि मला अतिदुःखदे वाटती ॥६०॥
 ठरउनी सहकार पैती सये
 फलिनि ही सुवंधु, मग कां न ये ॥
 न करुनी अतिरम्य विवाह हा !
 मरुनि जाशि न योग्य तुला पहा ॥६१॥
 करुनि ताडण पारिं स्त्रिया जरी
 कुसुम येइ अशोक तरूवरी ॥
 सहज खोंविशि जें बुचडचांत तें
 मरणकाळिं तनूवरि लागतें ! ॥ ६२ ॥

१ एकुणपन्नासाव्या पद्यांत सांगितलेले गुण ह्यणजे
 कोकिलांस मंजुळवाणी (तुड्याप्रमाणें) इत्यादी.
 २ दुःख देणारे. ३ आंब्याचें झाड. ४ नवरा. ५ एका
 प्रकारची वेल. ६ बायको ७ लाथ मारणें, अशोक वृक्षास
 बायकांनीं लाथ मारली तर त्यास फुलें येतात.

छुमछुमा तव नूपुर वाजती
 चरणिं ताडियलें तरुला, सती ॥
 स्मरुनि तें कुसुमाश्रुस गाळितो,
 करितसे बहुशोक अशोक तो ॥ ६३ ॥
 बकुळिची निवडोनि बरीं फुलें
 मजबरोबर अर्धच गुंफिलें ॥
 न सगळी रचिली निजमेखला
 मधुरकंठि! कशि निज येतुला! ॥ ६४ ॥
 गडिणिया समदुःखसुखी पहा
 सुतें जणू नवचंद्र खराच हा ॥
 सकळ मी करिं भक्ति तुझ्यावरी
 मरण निश्चय निष्ठुर कां तरी! ॥ ६५ ॥
 हरपलें मम धैर्य तशी रती
 विरत गान ऋतुत्सव नासती ॥
 न उपयोगि तसे तव दागिने
 शयर्नधाम अतां अगदीं सुनें ॥ ६६ ॥

१ तोरड्या २ कंबरपट्यास फुलें गुंफित असत.
 ३ दशरथ ४ शुद्ध प्रतीपदेचा चंद्र ५ विलास ६ बं-
 द झालें ७ वसंतकाळ संबधी कामदेवाच्या पूजा
 वगैरे. ८ विलासमंदिर.

घरधनीण, सञ्जीव, सखी जशी
 अवडती प्रियशिष्यिण तूं तशी ॥
 अकरुणाविधिनें तुज नेइलें
 मजासि काय तरी मग ठेविलें! ॥६७॥
 मधुरमद्य मुखाप्रति अर्पिलें
 सुभगलोचनि! तें पिउनी भलें ॥
 परजगीं मम दुष्ट जलांजली
 कशिपिशिल? टिपें मधिं गाळिलीं ॥६८॥
 “तुजविणें जरिवैभव भोगिलें
 गांणि अजा इतुंकें सुख लाभलें ॥
 इतर कांहीं न ओढि मनास या
 सकलभोग धरीति तवाश्रया” ॥ ६९ ॥
 करुनि कोशल-राय विलाप हा
 स्वसाखिचा करुणार्द्र असा अहा! ॥”
 रडाविलें तरुंला हि बहू तयें
 मधुनि ज्या रस अश्रुसमान ये ॥ ७० ॥

१ प्रधान, मंत्री; सारांश तूं माझे सर्व कांहीं हो-
 तीस २ मदिराक्षी ३ समज ४ एवढेंच मात्र, इतकें
 च मात्र.

कुसुम-माळ जिच्या तनुला हरी

झटकरीं मग इंदुमती करीं ॥

उचलिली अजमांडिवरोनि ती

जन तिला अनलाप्रति अर्पिती ॥७१॥

“जरि बहुश्रुत हा नृपती असे”

“स्वसाखिच्यासह जीवित देतसे” ॥

जन असं वदतील ह्मणोनियां

त्यजि न जीव; न इच्छिजरी तयां ॥७२॥

मग गुणां अठवोनि सरवीच्या

कुशलराज करी स्वकरीं क्रिया ॥

उपवनीं नगराजवळी वसे

दशादिनांतरीं पूर्ण करीतसे ॥ ७३ ॥

तिजविणें स्वपुरीं अजयेतसे

शशि जसा रजनी सरतां दिसे ॥

नगरवासिवधूनयनीं नृपें

वधितलीं निजशोकवळें टिपें ॥ ७४ ॥

१ अमी २ सकलज्ञ, जाणता. ३ निवास ४ द-
हादिवसानंतर ५ नगरांतील लोकांच्या स्त्रियांच्या डो-
ळ्यांमध्ये.

मग मठीं अतिघोर तपाचरि,
 सकळयज्ञ, मनी दृढता धरी, ॥
 कुलगुरू अजदुःख मनीं स्मरी
 कुशळशिष्य तयाप्रति पाचरी ॥ ७५ ॥
 “परिसमाप्त न यज्ञ मुनी करी
 गुरुजि जाणति दुःख तुझे परी ॥
 ह्याणुनि धाडियलें मजला तयें
 चलें तुझे मन तूं अवरीं स्वयें” ॥७६॥
 “मुनिवरें दिधला उपदेश तो
 लेंघु असे, रसने मधिं वागतो ॥
 मनिं सदा धरिहा, करिं वा कृपां
 विदित धैर्य असे तव हे नृपा” ॥७७॥
 “त्रिभुवनीं प्रभु विष्णु कृपे धडे
 घडतसे, घडणारहि जें पुढें ॥
 कळति तीन हि नित्य, नृपा, तयां
 नयन दिव्य असे असती जया” ॥७८॥

१ वशिष्ट २ चंचळ (इंदुमतीच्या योगानें) ३ लं
 हान, थोडा ४ जिढहा ५ ईश्वराच्या कृपेनें ६ वर्तमान,
 भूत, भविष्य. ७ वशिष्टास.

“ तप करी तृणविंदु मुनी यदा
 हारिसि भीति पडे बहु एकदां ॥
 ह्यणुनि धाडियली हारिणी तथा
 सुरवधू, तपनाश करावया ” ॥७९॥

“ मनिवसे बहु कोप तयेवरी
 मुनिपुढे गति-विभ्रम जी करी ॥
 खवळला मग कोप, ‘मनुष्यहो’
 ह्यणुनि शाप तिला दिधला अहो” ॥८०॥

“ ‘ जन मुने परतंत्रे असा असे’
 ‘कारि महा-अपराध परी फसें’ ! ॥
 ‘सुचरणीं नत मी तुमच्या स्वये’
 मुनि ह्यणे मग ‘ जा कुसुमा श्रये’ ” ॥८१॥

“ ‘ कुशलराज तुला मग तो करी
 ‘सुमहिषी अपुली वरवी परी’ ॥
 ‘सुरसुमें पडतील तुझ्या वरी’
 ‘झटकरीं सति जाशिल तूं वरी’ ” ॥ ८२॥

१ एका मुनीचे नांव २ इंद्र ३ हारिणि नावाची
 अप्सरा ४ हावभाव ५ इंद्रावर अवलंबून ६ भज. ७
 पट्टराणी ८ दिव्यपुष्पे.

८ तरि तिचें अतिचिंतन वा पुरे
 उपजल्या मनुजा बहु दुःख रे ॥
 वसुमती परि रक्षि सदा अतां
 धरिणि ही नृवरांस सखी मतां ” ॥८३॥
 “ निजमुखें न मदाक्षर काढिशी
 श्रुतिस वैभवकाळिं हि जाणसी ॥
 तरि तिचा उपयोग करी खरा
 परम धैर्य धरीं, अवरिं ज्वरीं ” ॥८४॥
 “ जरि तिच्यासह तूं अनुवर्तिशी
 तिजसमीप रडोनि न पावशी ॥
 गति सदा परलोकिं मिळे तशी
 नरकती इह नित्य असे जशी ” ॥८५॥
 “ त्यजुनि सत्वर अश्रुचि ही अली
 निजसखी-प्रति देइं तिळांजली ॥
 स्वर्जनिं ढाळियले नयनाश्रुते
 करपिती शंव, हें स्मृतिर्या मते ” ॥८६॥

१ पृथ्वी. २ राजांस ३ वायको ४ वायको मानिली
 आहे. ५ वेदशास्त्रांचा ६ शोकरूप ताप ७ बरोबर
 नाशील ८ पंक्ती ९ आत्मादिकांनी १० मेलेल्यामाण-
 साचें मृत ११ शास्त्र.

मरण नित्य असे मनुजांप्रती
 जनन मात्र अनित्य च मानिती ॥
 मग जरी क्षणमात्र जिता वसे
 तरि न कां बहुलाभ अह्नां असे ॥८७॥
 “परममूढ मनीं परि मानिती
 प्रियसखा मरतां सलं टोंचती ॥
 प्रकृतिसुज्ञ तयीं ह्मणती वरें
 उपटले जणु कंटक, हें खरें!” ॥८८॥
 “जर शरीरं शरीरि, असे यदा
 विलगती, लगती सहजीं तदा
 बहुत दुःख करीं मग कां वरीं,
 वद कशास्तव प्रीति नरां परीं” ॥ ८९॥
 जन करी बहुशोक दुर्जा जसा
 जितमना तुज योग्य न रे तसा ॥
 गिरितरूमधिं अंतर काय तें ?
 पवन कीं सुटतां द्वयं हालतें ॥ ९० ॥

१ कांटे. २ स्वाभाविक. ३ आत्मा. ४ निराळे
 होतात व पुन्हा एके ठिकाणी जमतात. ५ आपल्या
 आपण. ६ श्रेष्ठा. ७ दुसऱ्या. ८ दुसरा. ९ दोन्ही ही
 झाडे व पर्वत.

तोटकवृत्त.

मग तो नृप धाडि उदारमुनी
गुरुचा धरुनी उपदेश मनीं ॥
अति दुःखि हृदीं परि तो न शिरे
गुरुच्या जवळीं परतोनि फिरे ॥ ९१ ॥

मंदाक्रांतावृत्त.

त्याराजानें मगकशितरी लोटिलींआठवर्षें
स्वीयां बाळा प्रियकरअशा पाहुनीफारहर्षें॥
नेणांभार्याप्रतिकृतिदुजी पातली त्यासमीप
स्वप्रामध्येअनुभविसखीसंगमानित्यभूप९२॥
फोडीत्याचें हृदयजणुंकां शोकखुंटीपरीतो
पाराभेदी तरुअतिबळें वृक्षजोनामघेतो ॥
वैद्यानींत्या मगकळविलें“जीवनातूंअसाध्य”
बोलेराजामजसिगमतें मत्प्रियाहोइसाध्य९३
राजायोजी मगदशरथा राज्यतेंचालवाया
सांगेत्यातें“प्रियतुजप्रजापालित्यांसुझराया”॥
रोगानेंतें परमरुशर्जे जाहलेंसर्वअंग
सोडूइच्छीनृपतिवरतोवर्जुनीअन्नसंग ॥९४॥

१ आपल्या. २ दशरथ. ३ चित्र. ४ जशी एखादी
भक्कम खुंटी भिंतीस मारली तर भिंत फोडून टाकिते
तसा शोक इत्यादी. ५ वृक्षविशेष.

तिर्थीजेथेमिळतिशरयूजन्हुकन्यातशीती
देहाठेवीनृपमगतिथेस्याचिहोदिव्यकांती ॥
पूर्वापेक्षारमणियअशापत्निशीहोइसंग
क्रीडास्थानीहरीउपवनीनंदनीफारदंग ॥ १५ ॥

समाप्त.

बाणीप्रौढचकालिदासकविची,
शद्वार्थ, गंभरिसे ॥
हेयेणेंगुणसर्वयामधिंआह्लां
सोपेंअसेकींनसे ॥
याचापूर्णकरोनिनिश्चयमनीं
सूज्ञेंनदोषांकडे ॥
द्याविदृष्टि, ह्यणोनिसादरअसे
विज्ञापित्यांच्यापुढे ॥

१ नदीचेनाव २ गंगा ३ इंदुमतीशीं. अस्तरेचें रूप
पुन्हा धारण केल्यानें ती सौंदर्याची खाणी अशी ज्ञाली.

शुद्धिपत्रः

पृष्ठ	श्लोक	अशुद्ध	शुद्ध
२	१६	नवि	नव
३	१९	पक्षि	पक्षी
४	१३	रघू	रघु
५	१६		
६	१७		
७	४		
८	१६	रघुही	रघुहि
९	१०	साक्षात्	सक्षात्
१०	६	बहुत	बहुत्
११	१९	शौर्य	शौर्य
१२	२	पुत्र	पुत्र
१३	१७	सगुणजिन	सगुणी जन
१४	२०	परिचीत	पारीचित
१५	२१	तचि मात्र	तीच मात्र
१६	९	पटा	पट्टा
		वधु	वधू